

Üsküdar'da bir sokak, 1890.

Osmanlı'da yük hayvanları hukûku

HÜSEYİN NEJDET ERTUĞ

M

AKİNELERİN buhar ve petrol gibi enerji üretim kaynakları ile kullanılmasının hayâtın her safhasına yayılmasından önceki uzun asırlar boyunca beden gücü, iş üretiminde birinci sırada yer alırdı. Bu nedenle, tabîî bakımdan insandan daha güçlü olan ehlîleştirilmiş hayvanların insan yaşamındaki rolleri büyüktü.

Osmanlı döneminde de at ve benzeri hayvanlardan değirmenlerde; süt, ekmek, sebze ve sâire satımında, su dağıtımı ve benzeri pek çok işte, yâni toplumsal yaşamın her alanında yararlanılmaktaydı. Hatta bir meslek grubu müstakilen at hamalları olarak isimlendirilmişti. Nitekim hamallar arka/sırt, sırtık ve at/bargir hamalları olarak gruplara ayrılıyordu.

Bargir (beygir) yanında kullanılan at/esb ismi, kısırak ve aygırı ifâde ederdi ki “yund” ve “yarar at” şeklinde de kullanılırdı. Hatta Osmanlı toprakları dışına yarar at çıkarılmasının yasak olduğuna dâir emirlere mühimme defterlerinde pek çok örnek bulunmaktadır. Bargir kaynaklarda –çoğunlukla– yük taşıma için kullanılan hayvana isim olup “iğdiş/iğdiç” şeklinde de yazımına rastlanmaktadır ki beygir, “yumurtaları alınıp iğdiş edilerek gücü ve dikkati artırılmış, uysallaşmış erkek at” demektir. Bununla birlikte, ayırım yapılmadan hepsine birden at isminin verildiği görülür ki nihâyet beygir hamalları yerine at hamalları nitelemesi daha çok kullanılır.

DEĞERLİ ATLAR ÜLKE DIŞINA GÖNDERİLMEZDİ

Atların Osmanlı toprakları dışına çıkarılmasına yasaklama getirilmesinin başlıca sebebi, bu hayvanların gücüne hayâtın her safhasında duyulan büyük ihtiyaçtı. O dönemin yollarının pek çoğunun araba geçişine müsâit geniş yollar olmayışıyla atın önemi daha da artmaktaydı. Devletin, bizzat resmî işleri dışında da; seferlerde, gemi ile nakliyatın mümkün olmadığı yerlerde sivillerden bargir temînine sıklıkla rast-

lanırdı. Ancak burada devletin el koyma yoluyla reâyâdan hayvan almadığını belirtmek gerekir. Özellikle menzil ve ulak sisteminde bâzı köy ahâlisine, vergilerine mukâbil bargir besletildiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra meselâ göç-i hümayun ve sâir ihtiyaç durumlarında da at hamallarından ücreti mukâbilinde istifâde olunurdu.

HAYVAN HAKKINA GÖSTERİLEN HASSÂSİYET

Atla bu kadar iç içe geçmiş bir toplumsal düzende hayvan hukûkuna dâir örneklerin sâdece kânunnâmelerde, arşiv belgelerinde değil, uygulamada da mevcûdiyetine dâir birçok veri bulunmaktadır. Bunlardan birisi, 1553'te kral Ferdinand'ın murahhaslarının yanında resmî bir görevi olmadan İstanbul'a gelen Hans Dernschwam'ın seyahat günlüğünde kaydettiği rivâyettir ki Osmanlı toplumunun hayvanlara karşı tutumuna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Yazılana göre, 1542'lerde sadâret kaymakâmı olan Koca Mehmed Paşa, bir aşçı dükkânının önünde odun yüklü bir at görür. Sâhibi içeride karnını doyurmaktadır. Paşa köylüyü buldurur ve odunları atın sırtından indirerek adamın sırtına yükletir. Sonra bir akçalık ot aldirtarak ata verir ve at otu yiyinceye kadar adamı ayakta bekletir. At otu bitirince adama, “*Önce odununu sat, karnını ondan sonra doyur, anladın mı?*” der.¹ Esâsen Dernschwam'ın bu hikâyeyi anlatmasındaki maksat, Paşa'nın tuhaf bir adam olduğunu vurgulamaktır.

Yük hayvanlarının hukûkuna dâir resmî bilgiler Osmanlı târihi kaynaklarında bir hayli eskilere dayanmaktadır. Meselâ 1502 yılında Bursa İhtisab Kânunnâmesi'nde, “*Ve hammallar nalsuz at istihdam etmeyüb ve dağ yükünün iki yükünden ziyâde götürmeye.*” hükmü bulunmaktadır.² Sultan Selim dönemine âit Kânunnâme-i Sultan Selim Hân'ın 156. maddesinde ise “*Atı ve katırı ve himârı nalsuz yürütmeyüp gözede, miktârından artık yük yüklenmeye. Eslemiyenün kâdi mârifeti ile hakkından geline ve aruk zebun davar kullandırmaya.*” hükmünü

yürütme görevi muhtesibe verilmiştir.³ 1552 yılı Ocak ayında Süleymâniye Câmii inşaatında çalıştırılan hayvanların yiyeceklerine ihtimam gösterilmesinin ve yemlerinin vaktinde verilmesinin emredilmesi de Osmanlı'da hayvana verilen değer bir başka örneğidir.⁴

Yukarıda da görüldüğü üzere bu husustaki temel kâideler XIX. asra kadar pek değişmemiştir. Nitekim hamal esnafıyla ilgili düzenlemelerde, hamalların uymak zorunda oldukları meslekî kurallardan bahsedilirken hayvanlarıyla ilgili olanlarına da hep vurgu yapılmaktadır ki bunlar; nalsız at kullanmamak, at ve eşeklerinin dinlenme ve tâtil hakkını gözetmek, hayvana fazla yük yüklememek olarak genellenabilir. Yalnız zaman içinde kuralların daha teferruatlandığı da belirtilmelidir. Yük hayvanlarının hukûkuna temas eden diğer örneklerde de bu durum görülebilir.

Kronolojik olarak tâkip edildiğinde değişmeyen köklü bir bakış açısının varlığı hissedilmektedir. Birbirine benzeyen pek çok örneğin bir kısmından bahsetmek bile durumu görmeye yeterlidir. Meselâ 1726 Mart ayında yapılan umûmî hamal kefillemesi sırasında hamalların uyacakları kurallar arasında istîmal olunan bargirlerin nalsız olmayacağına, ikindiden sonra hayvanlara yük tahmil olunmayacağına dâir düzenleme⁵ yine 1730 Eylül'ünde de nalsız beygir kullanılmayıp ikindiden sonra atlara yük vurulmayacağı şeklinde tekrar etmektedir. Yalnız bu târihte at hamalları da beygirlerine demir yüklemek istemediklerini bildirmişler ve talepleri kabul edilmiştir.⁶

ATLARIN TAŞIYACAKLARI YÜKLER

1812 Aralık ayı sonu ile 1813 Ocak başına târihlenebilecek şer'iyye siciline kaydedilen başka bir hükümde hamalların mal hırsıyla iki merkebe yüklenecek miktarda keresteyi bir merkebe yükleyerek taşımaları hayvana meşakkat verdiği için hamallar kethüdâsının bu husûsa dikkat etmesi istenmiştir. Ayrıca hükümün işlerliğinin sağlanması için doğrudan İstanbul kadısına kontroller

yapması görevi verilmiştir. Bu hükümde en ilgi çekici olan ise kadılıkta tutulan defterin derkenârına konu başlığı olarak “hukûk-ı hayvânâta” ibâresinin yazılmasıdır. Genel hukuk (âile, cezâ vs) yanında, hayvanların hakları olarak bir kısmın tahsîsi ancak modern hukukta ve son dönemlerde rastlanan hayvan hukûkuna dâir duyarlı bir zihniyetin eski târihlerdeki belgesidir.⁷

Hukûk-ı Hayvânâta, Bâ Sah, İstanbul Kâdısı Faziletli Efendi

Hammâlân tâifesi kemâl-i tamâ' ve irtikâblarından nâşî iki merkebe tahmîl olacak keresteyi bir merkebe tahmîl ve bu vechile tahammüllerinden ziyâde kereste yükletip hayvânâta ta'ab ve meşakkati mûcib olarak cevri ve ezâ eyledikleri ihbâr olunmaktan nâşî zikr olunan merkeblere had ve tahammüllerinden hâric kereste yükletmeyerek ve bir vechile cevri ve ezâ etmeyerek mikdâr-ı münâsibi üzere yük yükletmeye dikkat eylemeleri lâzime-i zimmetlerinden ve hukûk-ı hayvânâta kemâlî üzere ihtimâm olunmak lâzimededen olmağla imdi fîmâ ba'd o makûle hammâlân tâifesi merkeblerine had ve tahammûlden hâric kereste yükletmemesi husûsu hammallar kethüdâsına ve sâir iktizâ edenlere tenbîh ve te'kîde dikkat ve siz dahi aralık aralık taharrî ve nezâret eylesiz deyu buyruldu fî selh-i zilhicce sene 1227.

ATLARIN TÂTİL HAKKI

Taşıyacakları yük sınırlandırması yanında hayvanlara dinlenme günü / tâtil hakkı da verilmiştir. Meselâ, 21 Temmuz 1813 târihli İstanbul kadısına hitâben kaleme alınan hükümde, eskiden beri var olan düzene göre; iskelelerden hatab, kereste ve kömür gibi eşyâ nakledilen hamal beygirleri ve merkeplerin güneşin doğmasından ikinci vaktine kadar kullanılmaları, bu vakitten önce ve sonra hayvanlara eşyâ yüklenmemesi, yüklerin istenilen mahalle götürülüp indirildikte dönüşte hayvana binilmemesi, özellikle cuma günleri hayvanlara tâtil günü olarak tâyin edilip hiç bir şekilde yük taşımaması ve hayvanların dinlendirilmesi hususlarına dikkat edilmesi konusunda uyarıda bulunmaktadır. Ayrıca bu kurallara tam olarak riâyet olunmadığı vurgulanarak bundan böyle kurallara uymayanların sorgusuz cezâlandırılması kadî uhdesine bırakılmaktadır.⁸

21 Mart 1834 târihli bir başka kayıta da benzer hususlara temas olunmaktadır.

At hammalları cuma günü işlemezsin, Bâ-sah, İstanbul kâdısı faziletli efendi, Dersâdetde olan iskelelerde hatab

(odun) ve kömür ve kereste ve kireç ve zahîre ve ahcar (taş) ve levâzım-ı sâire nakli için a'mâl (istîmal) olunan bârgîr ve taşıcı merkepleri beher gün tulû'-ı şemsden (güneşin doğmasından) vakt-i asra (ikindiye) değîn a'mâl olunma' ve cuma günlerinde dahi külliyyen ta'tîl kılınmak ve cümlelerini mahallerine götürüp avdetlerinde binmemek için semerleri üzerine yarım vakıyye demirden mismâr vaz'ı öteden beri mer'î ve cârî olan nizamlarından iken bir müddetden beri ba'zıları âdetlerini terk etmiş ve vakt-i asrdan sonra dahi ba'zı zahâyir ve sâyiri tahmîl eylemiş oldukları meşhûr ve ihbâr olunmuş olmağla imdi fîmâ ba'd nizâm-ı sâbıkları vechile tulû'-ı şemsden mukaddem ve vakt-i asrdan sonra bârgîr ve merkeblerine hatab ve kömür ve sâir hiçbir nesne tahmîl etmeyerek ve yevm-i cumada külliyyen ta'tîl eylemek ve avdetinde rakîb olmamak için mutâd olunan demiri çıkarmamak üzere iktizâ edenlere tarafınızdan tenbîh ve te'kîde mübâderet ve siz dahi ale'd-devâm nezâret eylesiz deyu fî 10 zilka'de sene 1249.”⁹

Hukûkî düzenin kontrolünün zaman içinde zayıflamasından hukuk ihlalleri meydana gelince yöneticiler ilgili kimselere durumu yeniden hatırlatırdı. Nitekim yukarıda bahsi geçen kuralların ihlal edilmeye başlanmasıyla 1 Ekim 1856'da yeni bir emirle beygirlerle yük taşıyan hamalların cuma gününü hayvanları için tâtil yapmaları, hayvanlara boş oldukları zamanlarda binmemeleri için semerlerine çivi çaktırılması gereği tekrar vurgulanmıştır. Genellikle bu vurgu yapılırken eskiden beri uygulanan kurala aykırı olarak ibâresi de kullanılmaktaydı. Bahsi geçen emirde bu usûl âdet-i kadîme iken bir zamandan beri hamalların atların üzerine binerek çoluk çocuğu çığnetmekte oldukları belirtilmekte ve yükten hâlî olduğunda binilmemek için atların semerlerinin mutlaka mihlatılması emrolunmaktadır.¹⁰

Osmanlı döneminden yük hayvanlarının hukûkuna dâir belirleyici başka bir örnek 1909 târihli hamallara mahsus tâlîmatnâmede geçmektedir. Tâlîmatnâmenin aşağıda aynen aktarılan ilgili maddesi ile hayvanların taşıyacağı yük

Kapalı nakliye arabası, XVIII. yüzyılın sonları. Los Angeles County Sanat Müzesi.

Üsküdar'da bir sokak, XIX. yüzyılın sonları.

miktârının fazla olması engellenerek hakları koruma altına alınmaktadır:

Yirmiüçüncü madde: Bir bârgîr yükü yüzyirmi kıyye ve merkeb yükü seksen kıyyeyi ve tek bârgîr arabası yokuş yerlerde yüzden yüzelli ve düz mahalde yüzelliden ikiyüzelli ve çift bârgîr arabası yokuş yerlerde ikiyüzden ikiyüzelli ve düz mahalde üçyüzden dörtyüz ve öküz arabası üçyüzelliden beşyüz ve manda arabası yokuş yerlerde üçyüzden dörtyüz ve düz mahalde dörtyüzden altıyüz kıyyeyi tecâvüz etmeyecektir. Fazla yükleten olur ise kendisinden cezâ kânûnunun tenbîhât-ı belediyyeye mugâyir hareket edenler hakkındaki mevaddına tevfiikan cezâ-i nakdi alınacaktır. Araba ve hayvanlara hadd-i nizâmîden fazla yükleti-

len yük için fazla ücret iddiası mesmû' değildir. Yüke ve cerre tahammülü olmayan lâgar ve yaralı hayvanların kullanılmasını beledî me'mûrları her vakit men edecektir (20 Şa'bân 1327 ve 23 Ağustos 1325 (Yeni Düstur, c. 1, s. 720).¹¹

Makineleşmeyle birlikte yük hayvanları eski îtibârını yitirmiş olsa da bâkî kalan târihsel süreçte yük hayvanlarına gösterilen ihtimâmın arkasındaki zihniyet, toplumun hem geleneğini sürdürülecek hem de geleceğini oluştura- caktır. 🐾

¹ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara, 1992, s. 167.

² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. II, İstanbul, 1990, s. 209, (Bursa İhtisab Kânunnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Bölümü, nr. 1935, vr. 43b. vd'den naklen).

³ Akgündüz, *age*, c. III, İstanbul 1991, s. 110.

⁴ "İmâretde işleyen zikr olan bargirlere vakti ile kifâyet mikdârı çayır ve otluk viresin fi evâil-i Muharrem sene 959"; Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmâretî İnşaatı*, c. 2, Ankara, 1979, s. 198.

⁵ İstanbul Şer'iyye Sicilleri, İstanbul Mahkemesi, nr. 24, vr. 3a-1.

⁶ Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul*, İstanbul, 1930, s. 108.

⁷ İstanbul Şer'iyye Sicilleri, İstanbul Mahkemesi, nr. 106, vr. 61b-1.

⁸ *agd*, vr. 71b-2.

⁹ İstanbul Şer'iyye Sicilleri, İstanbul Mahkemesi, nr. 154, vr. 23b-1.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.MKT.NZD, 196/25, 1 S 1273/01.10.1856.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.MUİ, 16-1/42; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. II, Dersaadet 1330, s. 643, 647.